

Hakas Ağız Araştırmaları Tarihi: 19. Yüzyılın İkinci Yarısından SSCB Dönemine Kadar

TL 4095 Hakas
Diyalektolojisi
Prof.Dr.Gülsüm Killi Yılmaz

**Wilhelm Radloff (Vasiliy Vasilyeviç
Radlov)'un çalışmaları**

Wilhelm Radloff 1837-1918

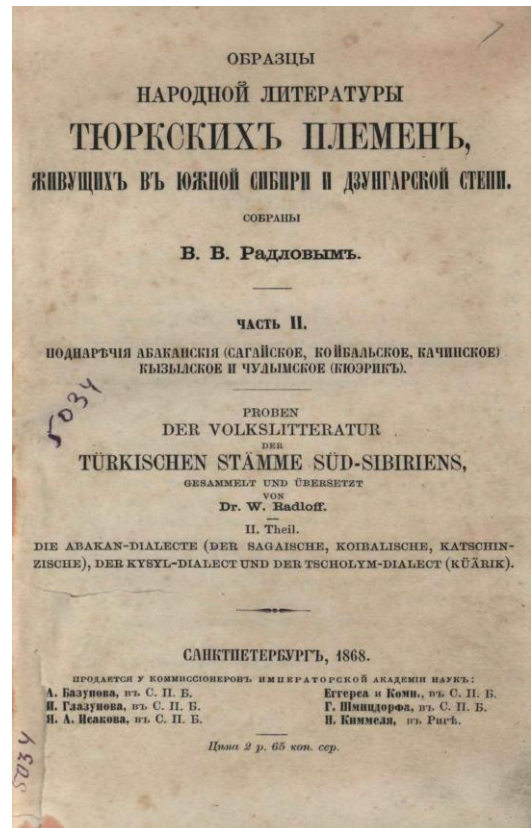
Radloff, 14 Mayıs 1859 tarihinde Radlov'a Barnaul Madencilik Okulu'nda Alman ve Latin dilleri öğretmeni olarak çalışmak üzere resmi olarak görevlendirilmiş, Altay'da bulunduğu süreçte dilbilimsel ve etnografik malzeme toplama fırsatı bulmuştur. V.V. Radlov, yalnızca Altaylıları değil, Altay ile sınır komşusu olan Güney Sibirya, Orta ve Merkezi Asya bölgelerinde yaşayan Türkçe konuşan tüm kabilelerin dil ve sözlü geleneği ile ilgili malzeme toplamış ve araştırmalarda bulunmuştur.

Radloff, Altay'da bulunduğu süre boyunca Altaylıları, Teleütleri, Şorları, Kumandıları, Tuvalıları, Kazakları, Kırgızları, Abakan Tatarlarını (Hakasları), Batı Sibirya Tatarlarını ve Çinlileri araştırmaya yönelik toplam on adet yıllık gezi gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte, 1866 yılından itibaren ise araştırmalarının sonuçlarını yayımlamaya başlamış, yine aynı yıl "Türk Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri..." adlı ünlü çalışmasının ilk cildini, 1868 yılında ikinci cildini, 1878 yılında ise üçüncü cildini çıkarmıştır. V.V. Radlov, Altaylıların, Baraba, Tümen, Tobol Tatarlarının, Kazakların, Kırgızların, Uygurların, Kırım Tatarlarının ve Rusya'nın diğer Türkçe konuşan haklarının, halk şiiri örneklerinin toplanmasına uzun yıllarını adanmıştır. Toplam 10 ciltlik olan bu çalışmanın ve ilk 7 cildi Radloff tarafından, son 3 cildi ise Kunoş, Katanov, Moşkov tarafından hazırlanan "Türk Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri..." (Spb., 1866-1907) adlı eserde yayımlanmıştır.

W. Radloff'un Güney Sibiryâ halklarının sözlü edebiyatından derlemelerinin yer aldığı *Proben der Volkslitteratur der Türkischen Stämme Süd Sibiriens und der Dsungarischen Steppe/Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskih plemyon, jivuşçih v Yujnoy Sibiri i Dzungarskoy stepi* "(1. C. 1866, 2. C. 1868, 3. C. 1870, 4. C. 1874) , serisi; Bu serinin, 1. Cildi (St. Petersburg, 1866) Altay, Teleüt, Lebed (Çalkandu), Şor ve Soyonlardan (Tuva) yaptığı derlemelere, 2. Cildi (St. Petersburg, 1868) Radloff'un Abakan diyalektleri (Sagay, Koybal, Kaç), Kızıl ve Çulımlardan (Küerik) yaptığı derlemelere; 3. Cilt Kırgız ağızlarına (St. Peterburg, 1870); 4. Cilt (St. Petersburg, 1874) Baraba, Tar, Tobolsk ve Tümen Tatarlarının ağızından yapılan derlemelere ayrılmıştır. Aynı serinin 9. Cildi ise (St. Petersburg, 1907) ilk Hakas yerli bilim adamı N.F. Katanov'un Uryanhaylar (Tuvalar), Abakan Tatarları ve Karagaslardan (Tofa) yaptığı derlemelerden oluşmaktadır.

1872 kışı V.V. Radlov, Kazan eğitim bölgesindeki Tatar, Başkurt ve Kırgız okullarına resmi tayinle müfettiş olarak atanır. Ardından 7 Kasım 1884 tarihinde V.V. Radlov, İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin Asya Haklarının Eski Çağı ve Tarihi bölümüne sıradan bir akademisyen olarak seçilir. V.V. Radlov, Peterburg'da yoğun bir şekilde Türk dilleri ve kültürleri üzerine olan gelecek araştırmalarını sürdürür. Burada Türk dillerinin sözlüğü *Opıt slovarya tyurkskih nareçiy* [Türk Lehçelerinin Sözlüğü Denemesi] (Spb., 1893-1911) çalışmasını tamamlar. Bu çalışmada hem *Obraztsı narodnoy literaturı* adlı çalışmadaki malzemenin söz varlığı ham de yayımlanmış başka çalışmalardaki Türk lehçelerine ait söz varlığı değerlendirilmiştir.

Wilhelm Radloff (Vasiliy Vasilyevič Radlov)'un Hakas Ağız Araştırmalarına Katkıları

ОПЫТЪ СЛОВАРЯ ТЮРКСКИХЪ НАРЪЧІЙ.

В. В. Радлова.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

ГЛАСНЫЕ.

VERSUCH EINES WÖRTERBUCHES DER TÜRK-DIALECTE.

VON
Dr. W. Radloff.

ERSTER BAND.

DIE VOGALE.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ, 1893.

ПРОДАТСЯ У КОМПЬЮТЕРОВЪ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ:
А. Габунова въ С. П. Б. Игера и Кошъ, въ С. П. Б.
Gaussef in St. Petersburg. M. Eggers & Co. in St. Petersburg.
Н. Киммель въ Парк.
H. Kimmel in Riga. — Voss' Sortiment in Leipzig.

W. Radloff, 1860'lı yıllarda Hakas boyları arasında bulunarak onlardan folklor ve etnografya malzemesi derlemiştir. Radloff, Sagaylardan 12, Kaçlardan 3, Kızıllardan 3, Küeriklerden de 1 adet sözlü edebiyat ürünü derlemiştir. Bunlar *Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskih plemen, jivuşçih Yujnoy Sibiri i Dzungarskoy stepi* (ç.II, S. Peterburg 1868)'de yayımlanmıştır. Bu derlemelerdeki söz varlığı *Versuch eines Wörterbuches der Türk Dialecte* (4 c., St. Petersburg, 1911) de yer almıştır. *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (Leipzig 1882) adlı eserinde Abakan Tatarları adı altında topladığı Sagay, Kaç, Kızıl, Koyballar ve Küeriklerin dillerinin ses bilgisi bakımından incelemesi yer almaktadır. Radloff bu eserinde Abakan ve Yüs bozkırında bulunan Hakas Türklerinden "Abakan Tatarları" diye bahsetmiş ve daha da küçük boylardan oluşan "Kaç, Sagay, Koybal ve Kızıl" adında dört büyük boy halinde toplandıklarını belirtmiştir (Radloff, 1994A: 195). Radloff'a göre Abakan Tatarları, gerek köken gerek dil, gerekse yaşayış tarzı bakımından farklı olan boyların zamanla ve birlikte yaşama neticesinde yakınlaşmasından oluşmuştur.

Radloff “Abakan Diyalektleri (Die Abakan-Dialecte)” adı altında Sagay, Koybal, Kaç, Kızıl ve Çulım Türklerinin ağzını toplamıştır:

Radloff’a göre gerek köken gerek dil, gerekse yaşayış tarzı bakımından farklı olan ancak zamanla ve birlikte yaşama neticesinde yaşantı ve dil bakımından birbirine yaklaşan Abakan Tatarlarının dillerini 5 ağza ayırmak mümkündür:

1. Güney Abakan ağzı: Yukarı Abakan ve onun Askız’a kadar olan kollarında yaşayan Tatarların dili, yani Sagay ağzı.
2. Orta Abakan ağzı: Askız nehri, Orta Abakan ve Ut nehri kıyılarında oturanların dili, yani Koybal ağzı.
3. Kuzey Abakan ağzı: Aşağı Abakan ve Uybat Bozkırında ve Yenisey’de konuşulan ağzı, yani Kaç ağzı.
4. Kızıl ağzı. Ak ve Kara Yüs nehirleri boyunca Boj’ego Gölüne kadar konuşulan ağzı.
5. Çulım ağzı. Kiya kıyılarında ve Marinsk şehrinden kuzeye doğru olan alanda ve Çerdata kıyılarında yaşayanların ağzı, yani Küerik ağzı (Radloff, 1868: X-XIV).

Nikolay Fyodoroviç Katanov'un (1862-1922) Çalışmaları

N.F. Katanov XIX. Yüzyılın sonu ve XX. Yüzyılın başlarında Güney Sibirya Türk lehçelerinin, sözlü geleneklerinin belgelenmesi konusunda büyük başarılar elde etmiş, dil ve edebiyat malzemesi dışında söz konusu toplulukların etnografyalarına dair de geniş bir malzeme toplamış, belgeleme süreci bütün ayrıntılarıyla gezi raporlarında yer almıştır.

- N.F. Katanov, Gimnazyum'da öğrenci olduğu 1882-1884 yılları arasında Sagay ağzı üzerine ilk çalışmasını yapmıştır. «Grammatika Sagayskago nareçiya Tatarskago yazıka» (Krasnoyarsk, 1884) başlıklı çalışma iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz dizimi ile ilgili bilgiler verilirken ikinci kısımda okuma metinleri ve alıştırmalar yer almıştır. Ayrıca çalışmanın sonuna Küçük Sagayca-Rusça Sözlük eklenmiştir. Sözlük 3090 sözcüğü içermektedir.

Katanov. Bilimler Akademisi ve Rus Coğrafya Kurumu tarafından Doğu Türkistan'a ve Sibiryaya derlemeler yapmak üzere gönderilmiştir. Seyahat fikri Radlov'a aittir. Böylece 1889-1892 yılları arasında dört yıllık seyahati sırasında Katanov Sibiryaya, Moğolistan, Türkistan ve Çin'i gezerek burada yaşayan Türklerin gelenek ve görenekleri, günlük yaşamları, dilleri, sözlü edebiyatları ile ilgili kayıtlar tutar. Bu kayıtları içeren mektuplarını danışmanı V.V. Radlov'a düzenli rapolar halinde gönderir. Radlov rapor niteliğindeki bu mektupları "Sibiryaya ve Doğu Türkistan'dan Mektuplar" adıyla 1893'te kendisinin yazdığı önsöz ile yayımlamıştır. Katanov gezileri sırasında sadece etnografik ve dil verileri toplamakla kalmamış, söz konusu bölgelerdeki Türk halklarının okul eğitiminin organizasyonu konusu ile de ilgilenmiştir.

Katanov derlemeleri hakkındaki verileri de titizlikle kayda geçirmiştir. Kaynak kişilerin adlarını ve yaşadıkları yerleri doğru olarak kaydedebilmiştir. Katanov ayrıca yolculuğu boyunca günlük konuşma parçaları, binlerce şarkı, pek çok masal, bilmece, efsane ve şaman duası kaydetmiştir.

21.09.1889-12.01.1890 tarihleri arasında kendi memleketine yaptığı gezi raporları sıkışık bir yazı ile 651 sayfadır. Bu gezi ile ilgili mektup ve raporlar Tataristan Merkez Devlet Arşivi'nde korunmaktadır. Bu raporlarda yer alan sözlü halk edebiyatı ürünleri hala hiçbir yerde yayımlanmamıştır.

Katanov'un derlemeleri Wilhelm Radloff'un yayımladığı "Türk Kabilelerinin Halk Edebiyatı Örnekleri" adlı serinin dokuzuncusunu oluşturmuştur. Çalışma temel olarak Katanov'un Sibirya bölgesine gerçekleştirdiği araştırma gezisinin yol çizgisini göstermektedir. Kayıtların günü gününe tutulduğu ve yayımlanırken de malzemenin ne kaynak kişi ne de konu bakımından sınıflandırılmadığı dikkat çekmektedir. Metinler tarih ve derleme yerine göre anlatıldığı veya kaydedildiği sıraya göre verilmiştir.

Çalışmanın ilk kısmı Katanov'un Uryanhay topraklarında derlendiği 1410 metinden oluşmaktadır. İkinci kısım olan Abakan metinleri 1878-1892 yılları arasını kapsamaktadır ve Kaç, Beltir, Koybal ve Sagaylara ait metinlerden oluşmaktadır. Metinlerden 823'ü Sagaylardan, 240'ı Kaçlardan, 63'ü Beltirlerden, 3'ü ise Koyballardan derlenmiştir. Bu kısımdaki derlemelerin 1878-1884 yılları arasında (423 adet metin) yapılan ilk bölümü Gimnazyum yıllarında derlenmiştir. İkinci bölüm 1889-1890 yılları arasında derlenmiş 621 metinden oluşmaktadır; üçüncü bölüm ise 1892 yılında derlenmiş 115 metinden ibarettir. Üçüncü kısım ise Karagaslardan derlenen metinlerin yer aldığı bölümdür.

1890 yılında 10 yerleşim biriminden 203 metin derlemiştir. Metinler masal (*nımak, umak, naarpak*), günlük konuşma, atasözleri (*çook-çaak*), dua (*alğıs sös*), çeşitli yiyecek ve içeceklerin yapımı, İncil'den parçalar (*Kudai sözi*), sözlü geleneğin icrası konusunda metinler (*tadarniñ umak ıshanı, umaktağı alıptar, alıptiñ müngen adı, umaktağı talaylar, umaktağı çerneñ tegir, umaktağı ak, kızılnañ kara, umaktağı kanar, umaktağı kümüsneñ altın, umaktağı çibek torğı, umaktağı piçikter, umaktağı san, umaktağı tınar, umaktağı Kudaylar, umaktağı Erlik-kan, umaktağı ayna-eeler, umaktağı kuu-kat, çelbigen, umaktağı çer altı*), hayır duaları (*alğıstar*), beddualar (*karğıstar*), düğün duası (*toy algıçı*), kam duası (*kam algıçı/kamniñ çooğı*), biyografiler, bilmeceler (*tapcañ nımak/umak, sispek nıaktar*), efsane (*kep-çook*), öğüt (*çöp*), şarkılar (*takpaktar, sarınnar, ırlar*), inanışlar, halk tedavisi, defin töreni, akrabalık ilişkileri, hayvan adları, rüya tabiri, fal, dağa kurban sunma töreni gibi geniş bir konu çeşitliliğine sahiptir. Bu durumda dilin işlev alanlarının neredeyse tamamının belgelemeye yansıdığı söylenebilir.

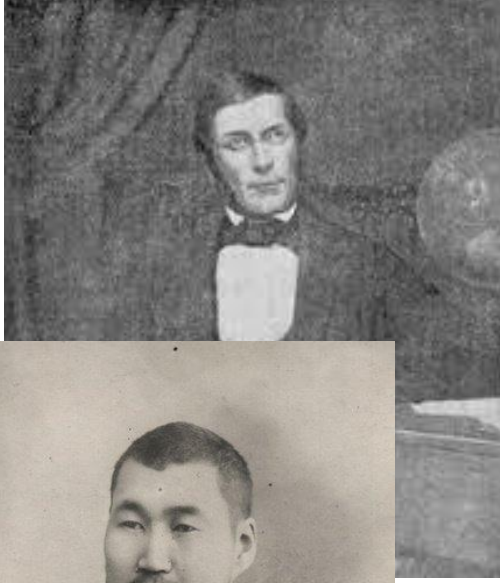
Sovyetler Birliđi öncesinde **Stepan Dmitriyeviç Maynagaşev (1886-1920)** Hakas ağızlarını kayda geçirmiştir. Bunlar ilk sesli kayıtlardır ve ancak bir kısmı kağıda geçirilebilen bu malzeme bu güne kadar dilciler tarafından tümüyle değerlendirilmemiştir. Maynagaşev 50 adet ses kaydının yanısıra 251 adet de etnografik değeri olan fotoğraf ve çeşitli eşyayı toplamıştır. Bu malzeme St. Petersburg'da Rus Edebiyatı Enstitüsü Müzik Arşivi'nde korunmaktadır.

S.D. Maynagaşev yaşadıkları yerlere göre Hakasları oluşturan boyları şu şekilde sınıflandırmıştır:

1)Güney Abakan: Şorların dili.

2) Orta Abakan: Sagay, Beltir ve Koybaların dili. S.D.Maynagaşev bu gruptaki dillerin birbirine çok yakın olduğunu, bu sebeple birbirinden ayrılmaksızın tek bir grupta toplanması gerektiğini belirtmiştir.

3) Aşağı Abakan dili: Kaçların dili.

Castrén, Radloff, Katanov gibi bilim adamlarının sayesinde 19. yüzyıl ortaları ve sonuna ait Sibirya Türk halklarıyla ilgili önemli sayıda kayda sahibiz. Bu dönemde ancak kalem-kağıt teknolojisi kullanılabildiği için kayıtlar sadece yazılıdır. Zamanla teknolojinin gelişmesiyle sesli kayıtlara geçilmiştir. İlk sesli kayıtlar ünlü Hakas folklorist Stepan Maynagaşev'e aittir. Maynagaşev'in kayıtları bugün arşivlerde korunmaktadır. Maynagaşev'in bilimsel gezilerinde çektiği fotoğraflar Rusya Bilimler Akademisi Büyük Petro Antropoloji ve Etnografya Müzesi (Kunstkamera)'nın ağ sayfasında online koleksiyonlar sekmesinde (<http://collection.kunstkamera.ru/>) görülebilir.

Kaynaklar:

Gülsüm Killi Yılmaz(2007) Hakas Ağız Araştırmaları Tarihi Üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Prof.Dr. Edhem R. Tenişev Anısına*, 4(3), Eylül 2007, 105-124.

Gülsüm Killi Yılmaz(2014) Hakas Yazı Dilinin Ağız Temelinin Değişimi Üzerine. *Çağdaş Türkoloji Araştırmaları/ Современные тюркологические исследования* (Ed. Gülsüm KİLLİ YILMAZ, Radion D. SUNÇUGAŞEV), Ankara-Abakan: Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 177-188.

Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens, gesammelt und übersetzt von Dr. W. Radloff, II. Theil: die Abakan Dialecte (der Sagaische, Koibalische, Katschinzische), der Kysyl-Dialect und der Tscholym Dialect (Küärik), St. Petersburg, 1868.